

*Біленко Т. Г.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ ХІХ–ХХ СТ.

Анотація. Функціонування термінів у мові художньої літератури є закономірним і динамічним процесом, який відбиває особливості розвитку сучасної української літературної мови. У пропонуваній розвідці на матеріалі художнього дискурсу розкривається семантично-стилістичний, емоційно-експресивний потенціал термінолексем у співвідношенні з поетичним контекстом. Це забезпечує ефективність донесення всього змісту висловлювання, оскільки термін при цьому виконує не тільки функцію називання професійного поняття, а й конкретно репрезентує його.

Художній текст представлений динамічною, складно структурованою системою, яка не обмежується лише художніми засобами, а об'єднує різноманітні мовні структури, запозичені з різних джерел. Унаслідок постійних трансформаційних процесів і завдяки широті своїх конотативних ознак до нього потрапляють термінологічні поняття. Вони, втрачаючи свої традиційно усталені особливості, знаходять модальність і естетичні характеристики, суб'єктивно інтерпретуються і дуже вільно вживаються, причому здебільшого в абсолютно не властивому вербальному терміну оточенні.

Стаття присвячена вивченню та аналізу лексико-семантичних трансформацій термінів, набуття ними в поетичній ситуації експресивно-емоційного забарвлення, часом метафоричного значення, додаткових смислових відтінків, нових асоціативних та функціональних нашарувань. Комплексне дослідження мовностилістичних особливостей функціонування терміна в поетичному тексті реалізується у визначенні специфіки його вживання в поетичному тексті, з'ясуванні образотворчо-виразних можливостей термінів, що контрастують із загальноновживаною лексикою, встановленні ролі термінологічної лексики в реалізації творчого задуму автора.

У результаті проведеного аналізу визначено, що вживання терміна в поетичних текстах залежить від особистості поета, індивідуальної його манери та художніх засобів, якими він користувався під час написання творів для передачі особливостей того чи іншого історичного процесу, духу епохи, розвитку технічного прогресу тощо. Отже, термін, будучи семантично насиченим, «концентрованим» елементом наукової мови, потрапляючи в нове поле функціонування, виявляється ще більш маркованим, а також зазвичай втягується в процеси детермінологізації та при цьому починає виконувати такі функції, як номінативна, емоційно-експресивна, символічна.

Ключові слова: термін, семантична трансформація, стилістичне навантаження, термінозначення, контекстна ситуація, детермінологізація.

Постановка проблеми. Вивчення термінологічної лексики й особливостей її функціонування в художньому тексті зумовлене бурхливим розвитком наукового знання, а отже,

розвивається й термінологія різних наук. Сьогодні усе більшого поширення набуває взаємодія літературної мови з професійно-технічними сферами, з територіальними і соціальними діалектами, з іншими мовами. У зв'язку з цим до низки актуальних питань сучасної лінгвістики входить розгляд художніх текстів щодо використання в їхній структурі засобів наукового мовлення, зокрема термінів. Вони є невіддільним і специфічним засобом словникового складу наукової мови, де виконують своє природне призначення, не підлягають метафоризації й не мають емоційно-експресивного забарвлення (термінологи підходять до проблеми функціонування термінів у науковій літературі як до проблеми номінаційної). Однак реальне функціонування термінів не обмежується винятково межами наукового мовлення й часто суперечить їхній потенційній нейтральності. Це пов'язано передусім з мовою художньої літератури, яка передбачає наявність певних стилевих особливостей їхнього вживання (проблема естетична, лінгвостилістична). Українській літературі властиві стилістичні прийоми введення наукової термінології в образну тканину художніх творів. Використання термінів у поетичних творах досліджували Н.І. Бойко, В.В. Власенко, В.Л. Карпова, Ю.С. Лазебник, Л.О. Симоненко, А.О. Цепколенко, В.І. Ярмак та інші. Таким чином, актуальність дослідження зумовлена високою частотністю використання термінологічної лексики в текстовій структурі художнього твору; відсутністю єдиного підходу до вивчення мови художньої літератури, в контексті якої функціонує термінологічна лексика; необхідністю дослідження терміна як одного з елементів-носіїв імпресивної і емотивної інформації; активним залученням термінологічної лексики до процесів первинної і вторинної стилізації художнього тексту.

Мета цієї роботи – комплексне вивчення й аналіз мовностилістичних особливостей функціонування терміна в поетичному тексті. Досягнення поставленої мети реалізується у вирішенні наступних завдань: 1) визначити специфіку вживання термінів в поетичному тексті; 2) з'ясувати образотворчо-виразні можливості термінів, що контрастують із загальноновживаною лексикою; 3) прослідкувати їх семантичні зв'язки в текстах аналізованих творів; 4) встановити роль термінологічної лексики в реалізації творчого задуму автора; 5) з'ясувати семантичні трансформації та процеси детермінологізації цих мовних явищ.

Виклад основного матеріалу. У художньому мовленні терміни зазнають певних семантичних трансформацій (від появи експресивно-емоційного забарвлення до розвитку нового метафоричного значення), додаткових смислових відтінків, нових асоціативних і функціональних нашарувань, тобто виступають самостійними елементами лексичної системи художнього мовлення, засобами художнього зображення. Через це вони

«вимагають особливого уважного ставлення до себе, бездоганного відчуття всіх додаткових “обертонів”, які виникають під час їх уведення до художнього тексту» [3, с. 149]. У результаті взаємодії із засобами художньої літератури відбувається своєрідна експресивна детермінологізація раніше нейтральних термінів. Вона пов’язана з метафоричним переосмисленням спеціальних слів, у результаті чого проходить розширення їх значення. Наприклад, музичні терміни: **рефрэн** (фр. *refrain* – «повторювати») – повторення групи слів, рядка або кількох віршових рядків у строфах, **валторна** (від нім. *Waldhorn* – «лісовий ріг») – мундштучний музичний інструмент сімейства мідних духових. Це скручена, подібно до равликової мушлі, мідна трубка довжиною до трьох метрів з сильно розширеним розтрубом. З’явилася наприкінці XVII століття, **фагот** (італ. *fagotto* – букв. вузол, в’язка) – музичний інструмент сімейства дерев’яних духових, **октава** – в музиці та акустиці – інтервал між двома тонами, частоти яких співвідносяться як 1 : 2. (тобто $f_1/f_2 = 2$) – у творах українських поетів детермінологізуються й вживаються в метафоричному значенні: *Я задрю всім, у кого фарби є — Жагучі коні з дикою мольберту* (І. Драч); *Ми чуєм трав зелений крик, Доців задумані рефрени* (І. Драч); *І скрипки слухняні з валторнами дикими Скоряю, звіряю, рівняю, розбурхую* – (І. Драч); *Сонато, візьми мене на крила своїх вогняних мелодій* (І. Драч); *Так ті ж самі скрізь прокльони! Крають серце не октави – Нони* (П. Тичина). У зазначеній мовній ситуації ці музичні терміни містять «сигнально-звукову» інформацію про те, на чому зосереджена увага автора та пов’язана із його спостереженнями над музичними явищами.

Уживання термінів виявляється також і в розширенні музичних можливостей українського вірша. Розміщені в кінці рядків терміни, у строфах ніби сходінки, якими скрапує навесні талий сніг під грою сонячного проміння. Така позиція в поезії будить особливий темпоритм:

*І уже в душі моїй
В сьайві мрій
В’ються хмелем арабески,
І Миготять камені, фрески,
Гомонять-бринять пісні Голосні
І сплітаються в гротески (М.Вороний).*

Терміни на позначення певних понять мистецтва: **арабески** (італ. *arabesco* – арабський) – складний орнамент з геометричних фігур і стилізованих рослинних мотивів, куди часом включаються каліграфічні східні написи, **фреска** (від італ. *affresco* – свіжий) – живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства, протилежна до «а секко» (розпис по сухому). фресками називають також твір, виконаний у цій техніці, **гротеск** – тип художньої образності, який ґрунтується на химерному поєднанні фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного, життєподібного і карикатурного – виступають засобами римунання та надають поезії особливого звучання.

Широке входження наукових термінів до поетичної системи призводить до виникнення яскравих образів, що базуються на протиставленні семантики терміна, як представника наукового стилю, та контексту художнього твору. *Ми розквітаємося з горем На рівні вічних партитур! Летить прокльон в зимовий сон, – Ми розкутурхаєм в двобої Людський граніт, людський гудрон* (І. Драч). (**партитура** – (італ. *partitura* – розподіл) – система роздільного запису на кількох нотонаосцях, розташова-

них колонкою і поділених спільними тактовими рисками, всіх голосів багатоголосного твору для виконання ансамблем, оркестром або хором; **гудрон** (фр. *goudron*, рос. *гудрон*, англ. *oil tar*; *flux tar*, нім. *Goudron*) – залишок, що утворюється в результаті перегонки із нафти за атмосферного тиску і під вакуумом фракцій; **граніт** (італ. *granito*, від лат. *Granum* – зернина) – інтрузивна гірська порода кислого складу із зернистою (рівномірноюзернистою чи нерівномірноюзернистою) структурою).

У відповідних умовах функціонування (у текстах наукового стилю) це забарвлення не помітне, однак під час переміщення терміна в іншу мовну сферу його починає усвідомлювати реципієнт, що й сприяє виникненню стильових ефектів, напр.: *Багряним громом сили тої, Що нас розчахує з добра, – Так б’ють з сердець протуберанці – Повстанці сонця... Біль вмира У грандіознім сонцетанці... (І. Драч). Протуберанці* – світлі утворення з розжарених газів, що спостерігаються у вигляді яскравих виступів різноманітної форми на краях сонячного диска. Якщо протуберанець виникає на фоні сонячного диску, то завдяки нижчій температурі плазми він виглядає темнішим, ніж тло. *Чи вам в душі ніколи не сипався вечір, Чи ви серцем не втямили золоті логарифми зорі... (І. Драч). Логарифм* (від грец. *λόγος* – «слово», «відношення» і грец. *ἀριθμός* – «число») – математична операція, обернена піднесенню до степеня. *Перо, мій скальпелью вогненний, Ти мій жорстокий лиходій, Мій дикий поклик цілоденний, Первоцвіт мій, перволюб мій! (І. Драч) Скальпель* (від лат. *scalpellum*) – це загальний різальний хірургічний інструмент, що використовують для гострого роз’єднання невеликих ділянок тканин під час виконання оперативного втручання.

У загальнолітературній мові, зокрема в мові художньої літератури, лексико-фразеологічні зв’язки терміна розширюються і поглиблюються, на поняттєвий зміст термінів накладається емоційно-експресивна забарвленість, в результаті чого виникає явище часткової або повної детермінологізації (тобто або розвиток старих значень, або виникнення нових позначень). При цьому термін втрачає свої основні ознаки: системність, однозначність, емоційно-експресивну нейтральність. Це явище характерне для термінів, які позначають актуальні для носіїв мови предмети та явища, наприклад: **Міжпланетні інтервали**... Сонце (скрізь цей сон!), Юпітер... А між ними не хорали – Вітер... (П. Тичина).

У поетичних творах з професійною та науково-технічною тематикою взаємодія терміна та контексту відбувається на рівні цілого тексту (пленокстату) і призводить до створення вторинної номінації. Автори творів з виробничою тематикою, які присвячені опису технічних процесів, прагнуть максимально точно стилізувати художній текст під науково-технічний, наприклад:

Різкий ацетон ковтала імла,
Гойдалися блоки на спарених шинах,
Кавалькада металу гуркіт тягла,
Небо вигойдувала на пружинах.
Хитаючи прутом пружкої антени,
МАВ зеленавий між ЗІЛами нишпорив,
І рятували дивацькі крени
Його шофера, грузина вишколеного (І. Драч).
МАВ – малий плаваючий автомобіль.

У художньому творі з виробничою тематикою терміни – це звичний будівельний матеріал, який створює в читача враження правдивості, реалістичності зображуваного завдяки своєму

«науковому колориту». Зірвалися з прив'язі ситі тугі БМК2 [2] Входили в лінію вже налаштовані ланки, І втягся міст на понтонах, як на биках, І гарячково побігли хапливі тонни морзянки. Та вибухло серце, як спалах вогню вночі, Взятих дніпровські очі димчатим сизим оловом. Міст прогинався од рику дублених тягачів, І лікар наш полковий тужно схопився за голову. БМК – вид катера; морзянка – телеграфний апарат, що передає сигнали за допомогою азбуки Морзе (І. Драч).

Часом поняття-терміни обігруються, набувають символічного звучання. Так, наукові назви реалій, наприклад, *транзістор, ракета, електростанція, спіраль, трансформатор, лебідка, ракетодом, код, комп'ютерний, лінза* тощо, поєднуються з народнорозмовними елементами, з поетичними традиційними образами, стають джерелом поетичної експресії: *Бо в реві ракетнім — аж тоскно чортам! Вже став би над лом і добром, Аби я не вивідав шостим чуттям* (Б. Олійник).

Специфічною рисою вживання термінів, безумовно, є відображення реалій та понять певної епохи. Автор вводить терміни в поетичну тканину твору, щоб увиразнити сприйняття дійсності, тому його вживання спрямоване насамперед на рішення художніх завдань, які він ставить у тексті. Їх наявність – це продукт його пізнавальної діяльності, він обов'язково передає в них особисте ставлення до зображуваного, тобто оцінку й модальність, які виявляються на всіх без винятку ділянках твору й у всіх типах викладу, але в прямій, відкритій формі, наприклад:

Альфа, бета з гамою – невидимі промені,
І він теж невидимий – Лисий Соловей,
Ще в походах Ігоря його крила стомлені,
Дивиться ж безоднями молодих очей (І. Драч).

Потік *альфа-частинок*, що виникає у процесі радіоактивного розпаду речовин. Потік *бета-частинок*, що виникають внаслідок бета-розпаду ядер. *Гамма-промені* – *gamma-rays* – *Gammastrahlung* – електромагнітні хвилі, довжина яких менша за довжину хвиль рентгенівських променів (менша від 10–10 м), що виникають Г.-п. під час радіоактивних перетворень ядер багатьох ізотопів водночас з альфа- або бета-частинками.

Я заздрю всім, до кого лине звук, –
Лічильник Гейгера пищить так потойбічно.
На кожній арфі чистить дзьоба крук
Й “Never more” кує мені стоїчно (І. Драч).

Лічильник Гейгера або **лічильник Гейгера-Мюллера** – детектор радіоактивного випромінювання на основі іонізаційної камери. Лічильник Гейгера призначений для реєстрації окремої швидкої зарядженої частинки. Факт реєстрації може відображатися відхиленням стрілки, спалахом лампочки або акустичним сигналом.

Уживаючи терміни в прямому значенні, автор правдиво й реально описує дії, явища, тобто дає читачеві конкретну інформацію про трагічний вплив зазначеного наукового явища. Вони виконують сигнальну функцію, подаючи інформацію про найважливіші та водночас найвбивчіші винаходи людства.

Наведені вище спостереження дозволяють говорити про процеси активного вживання наукової лексики та її освоєння в художньому дискурсі як про один з аспектів еволюції мови літератури. Серед наукових дисциплін-донорів можуть

бути абсолютно різні гуманітарні та технічні науки. Звичай використання термінів обґрунтовано тим, що автори мають на меті дуже точно передати ті чи інші історичні процеси, дух епохи, особливості технічного прогресу тощо. У мові художньої літератури, порівняно з функціонуванням у звичному науковому контексті, термін втрачає всі свої традиційно усталені ознаки: він позбавляється однозначності, містить в собі ставлення до предмета промови, знаходить модальність і естетичні характеристики, суб'єктивно інтерпретується і дуже вільно вживається, причому чужий тематичний контекст супроводжується здебільшого абсолютно не властивим терміну вербальним оточенням. Таким чином, термін, будучи семантично насиченим, «концентрованим» елементом наукової мови, потрапляючи в нове поле функціонування, виявляється ще більш маркованим, а також звичай втягується в процеси метафоризації, набуває додаткових естетичних відтінків.

Уживання того чи іншого терміна в поетичних текстах залежить від: 1) особистості поета; 2) індивідуальної його манери та художніх засобів, якими він користувався під час написання творів. У поетичних текстах I половини ХХ ст. ці мовні одиниці виконують такі функції: 1) номінативну; 2) емоційно-експресивну; 3) символічну. В ідіостилі поетів зазначеного періоду терміни виступають компонентами різних стилістичних фігур, вживаються з різною метою. Активного використання набули в поезії І. Драча, П. Тичини, Б. Олійника та М. Вороного.

Подальше дослідження термінів як структурних елементів художнього мовлення дасть змогу не тільки виявити їх детальнішу типологію, а й поглибити теорію формування їх семантики та функціонування.

Література:

1. Вороний М.К. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. / Упоряд. і приміт. Т.І. Гундорової. Автор вступ. ст. і ред. тому Г.Д. Вервес. Київ : Наукова думка, 1996. 699 с.
2. Драч І.Ф. Вибрані твори : В 2-х т. / Передмова Л. Новиченка. Київ: Дніпро, 1986.
3. Карпова В.Л. Термін і художнє слово. Київ : Наукова думка, 1967. 129 с.
4. Лазебник Ю.С., Ярмак В.И. Поезія ХХ века: слово, текст, мир. Київ : Наукова думка, 1992. 144 с.
5. Олійник Б.І. Вибрані твори: у 2 т. Київ : Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2005-2006. 2 т.
6. Павличко Д.В. Твори : [у 10 т.]. / уклад. Д. Пилипчук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2011. 10 т.
7. Пилинський М.М. Поетичне слово і НТР. / Культура слова. Вип. 30. Київ: Наукова думка, 1986. С. 19–26.
8. Тичина П.Г. Вибрані твори. В 2 т. Т. 2. Переклади. / редкол. : М.П. Зяблюк та ін. ; авт. вступ. ст. С.А. Гальченко. Київ : Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2012. 606 с.
9. Сосюра В.М. Твори : в 4 т. Київ : Дніпро, 1986–1987. 4 т.
10. Ярмак В.І. Лінгвостилістичне функціонування музичної термінології в сучасній українській поезії. *Мовознавство*, 1987. № 3. С. 58–61.
11. Ярмак В.І. Стилiстичні функції термінології в сучасній українській поезії. Семасіологія і словотвір : Зб. Наук. Праць (АН УРСР. Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні. Відп. ред. Л.С. Паламарчук. Київ : Наук. думка, 1989. С. 83–87.

Bilenko T. Terms functioning in the works of Ukrainian poets of 19–20 centuries

Summary. Term functioning in the language of fiction is a natural and dynamic process that reflects the peculiarities of contemporary Ukrainian literary language development. In our work, we try to unveil the semantic-stylistic, emotionally-expressive potential of terminology in relation to the poetic contextual situation based on the material of fiction discourse. This ensures that the whole content of the utterance is conveyed, since the term not only functions as a professional concept but also effectively reflects it.

The literary text is presented by a dynamic, complex system, which is not limited only by literary means, but integrates various linguistic structures borrowed from different sources. Due to constant transformation processes and the width of their connotative features, terminological concepts get into it. They, losing their traditionally established features, find modality and aesthetic characteristics, are subjectively interpreted and freely used in such a verbal environment that is not characteristic of the term.

The article is devoted to the study and analysis of lexical and semantic transformations of terms, their acquisition

of expressive and emotional, sometimes metaphorical meaning, additional semantic nuances, new associative and functional layers in the poetic situation. A comprehensive study of linguistic features of the term functioning in the poetic text is fulfilled in determining the specifics of its use, clarifying visual and expressive possibilities of terms that contrast with common vocabulary, establishing the role of terminological vocabulary in the realization of creative intent.

As a result of the analysis it is determined that the term usage in poetic texts depends on the poet's personality, his individual manner and literary means, which he used at writing to convey the features of a particular historical process, the era spirit, the development of technological progress, etc. Therefore, the term, being a semantically saturated, "concentrated" element of scientific language, getting into a new field of functioning, is even more marked, and, as a rule, is involved in the processes of determination, and thus begins to perform the following functions: nominative, emotional and expressive, symbolic.

Key words: term, semantic transformation, stylistic nuance, definition term, contextual situation, determination.